

УДК 340.116.001.71

І.С. Кривцова

МЕХАНІЗМ ЕВОЛЮЦІЇ ПРАВОВИХ СИСТЕМ: ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНА КОНСТРУКЦІЯ

Пістрявить правова карта світу різноманітністю національних правових систем, що обумовлено історичною самотутністю процесу становлення держав, з якими їх можна ідентифікувати. Це примушує в черговий раз замислитись про неможливість лінеаризації (виявлення «єдиного шляху еволюції») процесу розвитку правових систем, тим самим схиляючи до виявлення «площини еволюції», «багатовимірною простору-поля еволюції» правових систем з необхідністю виявлення, як зазначив С.А. Гомаюнов, єдиних принципів «ходіння» по різних історичних маршрутах [1, с. 102]. Як останні здається можливим виявлення і розгляд механізмів, що лежать в основі процесів розвитку правових систем і у своїй багатоманітній єдності складають цілісний образ «механізму еволюції правових систем».

Нечисленні роботи, в яких досліджуються механізми змін соціальних систем [2] відносно їхнього різновиду – правових систем, – практично відсутні. Залишення такого важливого питання без уваги з боку представників наукового співтовариства пояснюється рядом причин, серед яких – переважання песимістичних настроїв серед правознавців відносно доцільності використання розробок синергетики в правових дослідженнях, тоді як саме в можливостях останньої виявлення внутрішньосистемного механізму правової динаміки – механізму еволюції правових систем. Застосування пізнавальних можливостей синергетики в правових дослідженнях, зокрема в порівняльних дослідженнях еволюції правових систем з метою виявлення конструкта змін, що зазнають останні в процесі всього шляху розвитку, необхідно, а тому вимагає попередньої теоретико-методологічної розробки конструкції «механізму еволюції правових систем» з урахуванням ідей синергетики.

Різні історичні умови розвитку і зміни, які зазнають правові системи в процесі еволюції, відмінності в національних особливостях останніх, у їх еволюційному потенціалі обумовлюють різнотиповий характер правових систем, тим самим визначаючи і різний конструкт механізму еволюції, відповідний конкретному типу права.

В основі механізму еволюції правових систем лежить криза як засіб виходу на тенденцію самоконструювання і самоорганізації правової системи.

Фахівці у сфері синергетики відзначають, що тонка структура кризи систем включає три етапи: занурення в хаос, буття в хаосі й вихід з хаосу – самоорганізація [3, с. 67-108]. Отже, роль хаосу суперечлива – його дія і деконструктивна («знижуючий хаос» [4, с. 99]), і конструктивна («хаос, що підвищує» [4, с. 99]) у процесі становлення правових систем.

Так, з одного боку, дезорганізація правової системи (прояв хаосу на мікрорівні системи) є поштовхом до реалізації обумовленого «природою» пра-

вової системи потенціалу спонтанного саморозвитку, виходу її з еволюційного безвихіддя, виходу на тенденцію самоконструювання [5, с. 190]. Тобто хаос є свого роду механізмом активації можливостей самоорганізації правової системи, закладених в її структурі.

З другого боку, дезорганізація правової системи (прояв хаосу на макрорівні) є «ножем скульптора», який відсікає все непотрібне, нежиттєздатне в розвитку правової системи, залишаючи «інваріантне ядро еволюціонуючої системи», тобто ту сукупність елементів системи, а головне, зв'язків між ними, які складають «кістяк» структури системи («гевос»), прагнучої зберегти себе при будь-яких змінах [6, с. 131].

Отже, кризові періоди в розвитку правових систем служать необхідною основою для активації механізму еволюції правових систем, умовою, при настанні якої правова система підключає свої приховані можливості для самозбереження і подальшого саморозвитку.

Що ж до можливостей самоорганізації правової системи, то вони виявляються у структурі правової системи, кожна з яких є потенційною тенденцією розвитку правової системи та, на відміну від подієвого факту, не лежить на поверхні й не так легко піддається виявленню [7, с. 23-24].

Структура правової системи як системи, що самоорганізується, є постійно взаємодіючою сукупністю елементів, що включає різночасні зв'язки (три «історичні пласти»), що забезпечують одночасне задоволення таким умовам організації системи: спадкоємності результатів попереднього розвитку, «максимальної цілісності, зв'язаності елементів і максимальної економічності її структури, що дозволяє приводити систему до максимальної стійкості» [8, с. 9], ефективності результатів дії системи і потенцій майбутнього її розвитку.

Згідно з В.Є. Хиценко структура є миттєвим знімком зв'язків елементів у системі [9, с. 32], однак не варто забувати про те, що в латентній формі в системі (а саме в її структурі) відображені не тільки дійсні, але і минулі, а також майбутні мутації (і новації) поведінки системи. Тобто миттєвий знімок відобразить тимчасову «фрактальність» розвитку системи. Так, Е.Н. Князева і С.П. Курдюмов відзначають, що «архітектура складної еволюційної структури інформативна... різні тимчасові етапи еволюції цієї структури присутні в ній... «вдруковані» в її архітектуру... про історію і перспективи розвитку цієї структури можна пізнати, аналізуючи синхронний зріз даної структури на цю годину» [10, с. 48].

Структура правової системи має тричленну будову, кожен сегмент якої відповідно «відповідає» за минуле – елементи «пам'яті», за теперішній час – елементи, породжені природою даної системи, і за майбутнє – елементи, що володіють потенціалом «структури-аттрактора».

При розгляді елементу «пам'яті» необхідно враховувати, що він може міститися в різних компонентах правової системи, з одного боку, а з іншого – надавати різну «глибину пам'яті» правової системи, що розвивається. Елемент «пам'яті» надає правовій системі силу історичної інерції, що дозволяє правовій системі пристосовуватися до мінливих історичних умов і підтримувати «зв'язок епох» шляхом розвитку правової системи згідно із «законом спадкоємності» [11, с. 97-101].

Елемент «пам'яті» в розвитку правових систем виявляється у сфері «об'єктивного права», а саме через такі джерела права, як звичай, правова доктрина, прецедент, або в характері правової культури і традиції, суспільної ідеології і психології. Проте варто звернути увагу і на ту обставину, що право кожної держави не виникає на «порожньому» місці, а є закономірним результатом попереднього розвитку, тим самим обумовлює «відгуки минулого» й у сфері праворозуміння, структури права, правореалізації і т.д.

Різноваріантність форм прояву елементу «пам'яті» в розвитку правових систем обумовлюється, перш за все, особливостями історичного розвитку національних правових систем, особливостями правосвідомості, що тягне різну «глибину пам'яті», закладеної в компонентах правових систем, що явно простежується при порівняльному дослідженні еволюції правових систем, які належать до різних правових сімей.

Як елементи, породжені природою даної системи («сегмент дійсного»), можна розглядати такі компоненти правової системи, як правовідносини, оскільки вони є особливим правовим зв'язком суспільних відносин, що динамічно складаються в рамках кожної національної держави і відображають специфіку періоду розвитку правових систем, тобто перебувають у стані постійного «дрейфу»; правові інститути держави, що формуються історично ситуативно; правосвідомість, оскільки вона відображає мінливу правову дійсність, але при цьому правосвідомість може містити і елементи «пам'яті», оскільки включає не тільки правові відчуття, настрої, переживання, практичні знання, уявлення і погляди, відмінні рухливістю і прихильністю до певного суб'єкта-носія, але і правові звички, традиції, звичаї (правова психологія), і правову ідеологію, які відрізняються своєю нерухомістю і стійкістю; сукупність юридичних норм, закріплена в законодавстві (нормативно-правові акти).

Щодо елементів, які володіють потенціалом «структури-аттрактора» («сегмент майбутнього»), варто зробити декілька застережень. По-перше, у такій якості може виступати будь-який компонент правової системи, здатний за певних умов стати «центром кристалізації» нового порядку, тобто стати системоутворюючим чинником самоорганізації, стрижневою основою, навколо якої починають групуватися інші компоненти системи. По-друге, число компонентів правової системи, які володіють потенціалом саморозвитку, різне і обумовлене не силою зовнішньої дії, а внутрішніми властивостями самої системи, тобто природою правової системи. По-третє, визначення того, що будь-який компонент правової системи володіє потенціалом «структури-аттрактора», вимагає уточнення: «карта можливостей» системи, що становить набір потенційних шляхів виходу на нові системні якості [12, с. 43], залежить від динамічного «заряду», здібності до саморозвитку компонента правової системи. По-четверте, правова система може володіти значною кількістю прихованих форм подальшого розвитку, але актуалізуватися, досягнувши певних значень параметрів, можуть тільки деякі з них, і лише ті, які входять у потенційну структуру правової системи [13, с. 50].

Елементами, що володіють потенціалом «структури-аттрактора», тобто потенціалом стати метою еволюції [14, с. 9] правової системи, можуть виступати

як правові норми, а саме конкретні джерела права, так і державні органи, як правосвідомість, так і юридична наука, винятком не є і правовідносини, а також юридична практика. У процесі еволюції правової системи здібність до самоорганізації кожного компонента варіюється залежно від умов розвитку правової системи, що історично склалися.

Уявляється можливим на підставі сегментованої будови структури правової системи, при виявленні елементів «пам'яті» і елементів, що володіють потенціалом «структури-аттрактора», говорити про наявність двох основних альтернатив [7, с. 33-34], що визначають процес розвитку правових систем і є крайніми точками «об'єктивно існуючого поля можливостей» [15, с. 63]. Одна виражає минулий стан (гомеостаз), а інша – майбутній стан (крок вперед). Відповідно, елемент «пам'яті» забезпечує гомеостазіс правової системи, а елемент, що володіє потенціалом «структури-аттрактора», визначає потенційні можливості подальшого шляху розвитку правової системи.

Знаючи, який з елементів правової системи становить один із тимчасових сегментів, можна буде чітко виявити можливості саморозвитку правової системи в конкретний період історичного розвитку, а саме в період кризового розвитку, коли реалізація однієї з можливостей визначить еволюційний шлях правової системи.

Багато які автори, у тому числі і В.В. Сорокін, наголошують тісний зв'язок між структурою правової системи та її якістю [16, с. 10], що, безумовно, пояснює перехід в інший стан правової системи при істотних змінах її структури.

Під істотними змінами структури правової системи слід розуміти: зміни числа компонентів системи (рух правосвідомості, трансформація правовідносин, зміна правових норм (інститутів, галузей) і т.д.), зміна управляючих параметрів (параметрів порядку), але, перш за все, зміна системоутворюючого чинника правової системи.

Вказані зміни структури правової системи пояснюють внутрішньосистемну причину, з якої правова система зазнає якісну трансформацію в кризові періоди свого розвитку, і виступають як своєрідні «системні джерела» самоорганізації, що лежать в основі механізму еволюції правових систем.

Дамо загальну характеристику кожній з вище перерахованих істотних змін структури правової системи.

Системоутворюючий чинник правової системи виступає «основною зв'язуючою ланкою системи, свого роду посередником, що полегшує взаємодії елементів між собою» [8, с. 9], є ядром системи, що визначає специфічні властивості системи, характер її еволюції, а також особливості взаємовідносин системи із зовнішнім середовищем. Системоутворюючим чинником може бути будь-який компонент правової системи, який найбільш енергетично й інформаційно навантажений, інтегрує систему і забезпечує спрямованість на збереження стійкості в її розвитку.

Проте варто розмежовувати (умовно) системоутворюючі чинники на внутрішні й зовнішні [17, с. 26].

Якщо йдеться про внутрішній системоутворюючий чинник, який є показником системної організованості й може бути віднесений до самоорганізації пра-

вової системи (але не вичерпує собою її зміст), то неодноразові спроби з визначення єдиного системоутворюючого чинника, основної ланки правової системи зрозумілі. А питання про те, який же компонент правової системи (суб'єкт правової системи [18, с. 478], юридичні норми [19, с. 133], традиції духовно-культурної основи [13, с. 48-51]) є «ядром» правової системи, заслугоує конструктивнішого розгляду.

Якщо ж йдеться про зовнішній системоутворюючий чинник, який формує механізми самоорганізації, або запускає ці механізми, або інтенсифікує процеси самоорганізації, то раціональніше не розглядати системоутворюючий чинник як якусь константу, подібну для всіх правових систем, а варто говорити про специфічну особливість цього чинника, обумовлену природою правової системи, з одного боку, а з іншого – про його історичну мінливість для самої правової системи в процесі її еволюції. Оскільки при зміні історичних умов права система починає змінювати свою структуру для порятунку своєї цілісності, і тим самим ми стаємо свідками процесу, який доречно позначити як «дрейф структури» [9, с. 60], який характеризується «переглядом» ролі інтегруючого елементу, якісного стану системи, що, у свою чергу, вабить зміни в поведінці правової системи, ми спостерігаємо і «дрейф» системоутворюючого чинника.

Зазначений «дрейф» системоутворюючого чинника спостерігається за умови, якщо компонент, який виконує функцію з інтеграції розвитку правової системи, у певний момент не в змозі забезпечити «ефективність» дії правової системи, і за умови, що на «горизонті» розвитку правової системи «видніється» інший компонент, що входить в її структуру, володіє достатнім потенціалом самоорганізації, щоб під своїм інтегруючим керівництвом забезпечити якісно інший напрям еволюції правової системи.

До зміни структури правової системи веде і зміна управляючих параметрів (параметрів порядку) правової системи, а точніше, досягнення ними «порогових значень», перехід через які якісно змінює еволюційний процес правової системи.

Управляючими параметрами для правової системи уявляється можливим вбачати законність і правопорядок правової системи, а як параметр порядку – таку «змінну» правової системи, яка завдає «мову» звучанню правової системи, тобто диригує поведінкою безлічі елементів, що створюють правову систему. Такого висновку ми доходимо, виходячи з того, що управляючі параметри описують, хоча й у стиснутій формі, «значення поведінки і мету – аттрактори системи» [20, с. 172] і утворюють найвищий ієрархічний рівень правової системи, ніж її компоненти, визначаючи результат її функціонування. Тим самим вирішується суперечка про те, чи є законність і правопорядок елементом правової системи [21, с. 44] – безумовно, ні. Як параметр, законність і правопорядок становлять підсумок сприяння всім компонентам правової системи, «вказуючи на ступінь впорядкованості, стабільності суспільних відносин і що свідчить про ефективність дії правових інститутів» [22, с. 68].

Управляючі параметри і параметри порядку тісно взаємозв'язані між собою ієрархічною залежністю. Діє принцип підпорядкування, який визначає, що

управляючі параметри (тобто параметри порядку для вищого рівня системи – всієї правової системи) управляють параметрами порядку (внутрішньосистемні змінні).

Що стосується питання про досягнення параметрами правової системи «порогового значення», то тут необхідно внести декілька уточнень.

По-перше, пороги соціальних систем, у тому числі і правових систем, є тими рамками, за межами яких відбувається незворотне зростання дезорганізації всієї правової системи.

По-друге, вказані межі для правової системи не є чітко фіксованими показниками (деякою абсолютною величиною), як це спостерігається у фізичних, хімічних і біологічних процесах, а становлять свого роду «межі ефективності» системи, визначувані в ході еволюції для кожної правової системи, з урахуванням історичних і національних традицій, особливості правосвідомості, специфіки правової культури і т.д.

На думку А. Ахизера і Г. Гольца, існує два критичні пороги соціальних систем [23, с. 45-54]: перехід через перший поріг здатний викликати посилення процесів дезорганізації, але все ж таки залишаючи системі можливість зберегти себе при оновленні своїх регулятивних засобів, цілей, при перегляді «каналів» дії на суспільні відносини; перехід через другий поріг («поріг безповоротності») обіцяє розпад правової системи у зв'язку з нівеляцією «коефіцієнта ефективності» правової системи, з недоцільністю функціонування правової системи через неможливість в колишньому якісному стані досягнення законності і правопорядку в суспільстві.

Як правильно відмітили вищеназвані автори роботи: «Критичні пороги соціальних систем», найбільший інтерес для дослідника становлять саме «події, які розігруються між першим і другим порогами» [23, с. 47] системи. У даному разі ми стаємо свідками перебування правової системи в «прикордонному» стані, передуючому біфуркаційному періоду розвитку правової системи, але все таки у стані, коли створюються всі умови для активації механізму самоорганізації, тобто вимальовується «джерело» самоорганізації.

При проходженні «порогу безповоротності» правова система входить у біфуркаційний період розвитку, де безпосередньо і відбувається «вибір, точніше, еволюційний відбір альтернатив розвитку» [20, с. 175] правової системи.

Отже, проаналізувавши підставу активації прихованих можливостей системи для самозбереження і саморозвитку, структуру правової системи, яка власне і містить вказані можливості, причини (свого роду «системні» джерела) зміни структури правової системи, тягнучи правову самоорганізацію, можемо стверджувати, що саме ці три умови і лежать в основі пояснення, яким чином (як?) здійснюється розвиток (самоорганізація) правових систем, тобто складають конструктор механізму еволюції правових систем.

Література

1. Див.: Гомаюнов С. От истории синергетики к синергетике истории // Обществ. науки и современность. – 1994. – № 2.

2. Див., наприклад: Бевзенко Л.Д. Социальная самоорганизация. Синергетическая парадигма: возможности социальных интерпретаций. – К.: ИС НАНУ, 2002. – С. 164-173; Дубовский С. Прогнозирование катастроф (на примере циклов Н. Кондратьева) // Обществ. науки и современность. – 1993. – № 5. – С. 82-91; Моисеев Н.Н. Алгоритмы развития. – М., 1987. – С. 29-37.
3. Аршинов В.И., Буданов В.Г. Когнитивные основания синергетики // Синергетическая парадигма. Нелинейное мышление в науке и искусстве / Сост. и отв. ред. В.А. Копцик. – М.: Прогресс-Традиция, 2002.
4. Дахин А.В. Социокультурный «отскок» как проблема социальной синергетики // Социальная синергетика: теоретические и практические аспекты: Сб. науч. тр. / Под общ. ред. В.П. Шалаева. – Йошкар-Ола, 2004.
5. Див.: Князева Е.Н., Курдюмов С.П. Козволюция сложных социальных структур: баланс доли самоорганизации и доли управления // Будущее России в зеркале синергетики / Под ред. Г.Г. Малинецкого. – М.: КомКнига, 2006.
6. Див.: Войцехович В.Э. Фракталы и аттракторы социальной эволюции // Социальная синергетика: предмет, актуальные проблемы, поиски, решения: Сб. науч. тр. / Под общ. ред. В.П. Шалаева. – Йошкар-Ола, 2003.
7. Див.: Волобуев П.В. Выбор путей общественного развития: теория, история, современность. – М.: Политиздат, 1987.
8. Ярославский А.Б. Соционормативная культура общества как саморегулирующая система // Известия вузов. Северокавказский регион. Общественные науки. – 2005. – № 4.
9. Див.: Хищенко В.Е. Самоорганизация: элементы теории и социальные приложения. – М.: КомКнига, 2005.
10. Князева Е.Н., Курдюмов С.П. Законы эволюции и самоорганизации сложных систем. – М.: Наука, 1994.
11. Див.: Право и культура: Монография / В.С. Нерсисянц, Г.И. Муромцев, Г.И. Мальцев и др. / Отв. ред. Н.С. Соколова. – М.: Изд-во Рос. ун-та дружбы народов, 2002.
12. Див.: Гомаюнов С.А. Композиционный метод в историческом познании. – М.: Москов. пед. гос. ун-т им. В.И. Ленина, 1994.
13. Див.: Сорокин В.В. Феномен самоорганизации правовой системы // Современное право. – 2005. – № 7.
14. С.Н. Князева і С.П. Курдюмов визначають структури-аттрактори як цілі еволюції, див. їх роботу: Законы эволюции и самоорганизации сложных систем. – М.: Наука, 1994.
15. Герц Г. Закон, развитие, случайность // Вопр. философии. – 1978. – № 8.
16. Див.: Сорокин В.В. К понятию правовой системы // Правоведение. – 2003. – № 2.
17. Див.: Самоорганизация в природе и обществе: Тез. докл. и сообщ. науч. конф., г. Ленинград, 28-30 ноября 1988 г. / Отв. ред.: В.Д. Комаров, В.Н. Михайловский. – Л.: Наука, Ленинград. отд-ние, 1988.
18. Див.: Семитко А.П. Российская правовая система / Теория государства и права: Учебник / Под. ред. В.М. Корельского, В.Д. Перевалова. – Екатеринбург.: Изд-во УрГЮА, 1996.
19. Див.: Винюкова И.В. К вопросу о структуре правовой системы // Правовая политика и правовая жизнь. – 2003. – № 2.
20. Буданов В.Г. Трансдисциплинарное образование в XXI веке: проблемы становления // Будущее России в зеркале синергетики / Под ред. Г.Г. Малинецкого. – М.: КомКнига, 2006.
21. Точка зору з приводу того, що законність та правопорядок треба вважати елементами правової системи, викладена, наприклад, у роботі: Правовая система социализма. Понятие, структура, социальные связи / Под ред. А.М. Васильева. – М.: Юрид. лит., 1986. – Кн. 1.
22. Онищенко Н.М. Загальна характеристика правової системи як інтегруючої категорії юридичної науки // Правова держава. – 2000. – Вип. 11.
23. Див.: Ахизер А., Гольц Г. Критические пороги социальных систем // Обществ. науки и современность. – 1992. – № 1.